

*В'ячеслав
Циба*

ФІЛОСОФІЯ СЕНСУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА МЕТАФІЗИЦІ МОВИ

Йосипенко О.М. Від мови філософії до філософії мови: Проблема мови у французькій філософії другої половини ХХ — початку ХХІ століть

Київ: Український Центр духовної культури, 2012. — 479 с.

Ринок інтелектуальної продукції дедалі частіше змушує читача задовольнитися позицією пересиченого сноба. Хоча, як знаємо, так було не завжди. Ще десять років тому вихід у світ праці, що містила у назві слова «філософія мови», був революційною подією, надихав і, здається, наближав українську наукову спільноту до сучасного рівня. І якщо це був рівень ще не новаторства, то щонайменше синхронної долученості до актуальних дискусій. На жаль або на щастя, уявити зараз появу такої революційної за наслідками книжки важко. І справа тут не у вичерпаності наснаги, а радше у циркулярності тем, якими живе інтелектуал ХХІ сторіччя. Мимоволі постає питання: що спонукає філософів відмовлятися від претензій на універсальність власних поглядів, поволі позбуватися глухоти до критичного слова та відмовлятися від позиції остаточного мірила майбутнього філософування?

Не думаю, що відповідь може бути однозначною, хоча її частку ми саме й подибуємо у праці Оксани Йосипенко. Йдеться про те, що проблематизація мови дає змогу відповісти на низку базових філософських питань. Так, з огляду на обраний жанр письма (історія філософії) та метод (історія проблем) історико-філософське дослідження Оксани Йосипенко увиразнює простір

трансцендентального самоопису мислення в його конкретному лінгвістичному ареалі.

Як читач, зізнаюся: авторка вповні втілила правило стилю «про важливе писати цікаво». Попри майже півтисячі сторінок книга не лишає й натяку на побіжний розгляд обраної теми, постійно провадячи ревізію стереотипів про французьку філософську традицію. Отже, з одного боку, ця книга вимагає фахового читача, обізнаного з історією філософії, а з іншого – змінює засвоєні ним реєстри знання так, що він починає сприймати себе допитливим дилетантом. Свою мету Оксана Йосипенко окреслює так: «Я намагаюся показати у цій книзі, що проблеми філософії мови є не філософськими проблемами окремої наукової галузі (*лінгвістичних наук*) чи проблемами *окремої* людської практики (практики *мовлення*), а проблемами самої філософії, її засадових категорій, її «безсмертних» принципів... Ця книга присвячена саме такій еволюції французької філософії (від феноменології до семіології, від семіології до аналітичної філософії), що розглядається крізь призму постановки проблем сенсу.. Філософська проблема сенсу виникає саме тоді, коли різні концептуальні системи починають конкурувати між собою або суперечити одна одній» (с. 5, 7).

Прагнення до більшого синтезу філософських та наукових ідей, ніж це було у Франції, мабуть, годі відшукати. Вже з 1910-х років французькі інтелектуали наполегливо просували тренд методологічної міждисциплінарності. Історія, соціологія, психологія та математика стали відтоді полігоном для випробування нових філософських проєктів. Мабуть, жоден французький філософ останніх ста років не уникав спокуси примирити метафізику та наукове знання, зробити їх гнучкими до критики і практично адаптованими. Відтак розглядаючи проблему мови як іманентну для теоретичного розуму, Оксана Йосипенко прагне з'ясувати, «чи повернулося щось на краще у філософії завдяки її лінгвістичному повороту, чи призвів він, хоча б у деяких своїх версіях, до реального оновлення філософського мислення» (с. 7).

Важливою передумовою відповіді на це питання є аналіз авторкою конотацій та відтінків властиво поняття «філософія мови», зокрема вказівка на те, що історик філософії має справу одночасно з кількома «філософіями мови», частині з яких (філософія логіки, філософія лінгвістики, категорійний апарат окремих мислителів минулого) вказаний титул завжди приписують *post factum*. Зрештою це призводить до необхідності розрізнявати у рамках вчення одного й того самого мислителя (скажімо, Гусерля) «домовний», «мовний» та «постмовний» періоди творчості або до труднощів при реконструкції тематики мови у часі після Аристотеля до Г. Фреге. Оксана Йосипенко переконливо доводить, що виходом з цих методологічних тенет є зближення поняття «філософія мови» з поняттям «філософія сенсу» з наголосом на сенсотворчій функції мовлення на противагу «мові філософій» як суто метафізичним прочитанням мови. Такий підхід, крім того, забезпечує виявлення джерел нерозуміння, що супроводжує проблему мови у повсякденному та «філософському» досвіді.

Оригінальність лінгвістичного повороту в його французькому виконанні полягає у тому, що його апологети більше не намагалися вийти «за межі» культурного аспекту комунікації, а навпаки, зображали її як продовження акультурації та полісемічних соціальних практик. У цьому контексті показовою є діяльність К. Леві-Строса. Вивчення комунікативного впливу міфології та ритуалів на колективну уяву дає змогу синтезувати моделі відтворення мовлення для різних суспільств, ба навіть послабити чинник історичної детермінованості мови (зокрема, мертвих мов) для її вивчення. Відтак пошук об'єктивного сенсу через відхід від герменевтики тексту у напрямку до соціальної граматики мовлення є орієнтиром для франкофонної філософії означеного періоду.

Грамматична критика, що починається з Л. Вітгенштайна, «шукає за видимим сенсом прихований нон-сенс» (с. 13) і здійснює повторну редукцію (на відміну від семіологічної та феноменологічної процедур) від сказаного до несказаного у сфері прагматики мовленнєвих дієвців. Ця тенденція бачити все у русі, з погляду авторки, спонукає до визначення дихотомії: протиставлення мовлення та світу у граматичній філософії, якого дотримувалися аналітичні філософи (Жак Буврес та Венсан Декомб), та їхню ізоморфність, яку обстоювали їхні опоненти від Фердинанда Сосюра до Жака Деріда, вбачаючи у мові онтологічний конституент універсальності досвіду.

Працю Оксани Йосипенко можна умовно поділити на дві частини, першу з яких (критику мови) присвячено аналізу проектів семіологічної та феноменологічної філософій, що намагаються здобути доступ до сутності мови через її внутрішнє звільнення від метафізичних залишків, друга (власне філософія сенсу) здійснює розчаклування цієї методи через усунення її метафізичної вкоріненості. Перший тренд виявляє відмову від класичної епістемології і зображує лінгвістичний поворот не більше й не менше як опис «мовних оздоб традиційної філософії» (с. 19), зокрема і успадкованих нею концептуальних пасток. Другий тренд, актуалізований революцією у логіці, знаменує встановлення у рамках філософування тих прихованих презумпцій, які лише й дали змогу філософам культивувати метафізику універсальності. Якщо критики мови стурбовані запитанням «Яке знання ми подибуємо зі сказаного?», то філософи сенсу фокусують увагу на питанні «Як можна бути певним, що щось є значущим?». Інстанцією сенсу є, відтак, або етимологія, занурена в пошук формальних зв'язків між стародавніми та сучасними мовами, або логіка соціальної практики мовлення. Авторка наголошує, що без єдності у концепції голізму антропологічного та соціального граматичний метод не може повернути мову до її базового статусу балансу між сенсом і вираженням думки та дії.

Цей лейтмотив спонукає дослідницю запропонувати значно послаблене тлумачення терміна «філософія мови», яке дає змогу описати не стільки внутрішній конфлікт її формоутворень, скільки їх імпліцитний рух до голістичної моделі. Тому філософією мови Оксана Йосипенко називає вкоріне-

не у модерному способі мислення розрізнення реальності та розуму, що зі зміною предмета аналізу (мова) здійснює перехід від позамовної реальності до вираженої у мові дії (с. 26–27). Так, на погляд дослідниці, мова філософського дискурсу стає філософією значущості комунікації.

Стило зупинюся на деяких нюансах книги, що наголошують її новизну. Перш за все авторка прочитує становлення філософії мови крізь видозміну розуміння останньою проблеми сенсу. Оксана Йосипенко вказує, зокрема, на три притаманні семіології тези: 1) можливість сенсу зумовлено знаковою системою; 2) у мові як культурному коді сенс народжується з відсутності сенсу, тому сенс і нон-сенс є взаємним доповненням одне одного; 3) сенси досвіду прямо залежать від типу мовної системи. У першій тезі сенс виявляє себе в окремо взятій знаковій системі, у другій тезі його розглядають як продукт переміщення між системами знаків, натомість третя теза твердить, що знакова система є ізоморфною модальностям досвіду, що ніколи не є позамовним. Інтерес французьких структуралістів до мови завдячував головню антропологічним студіям первісного мислення та взаємодії культур і лише згодом набув самостійного звучання у полеміці з феноменологією. У феноменології перцептивність світу та втіленість свідомості спонукали М. Мерло-Понті інструменталізувати мову для зняття опозиції суб'єкта та об'єкта ціною ототожнення слова та жесту. На відміну від неї, семіологічна філософія заявляє: «важливо... не те, що пережив мовець, а те, що з цього можуть зрозуміти інші» (с. 152), тим самим роблячи крок у бік інтенціоналізації семантики. Наступний крок полягав у тому, щоб показати відмінність між використанням мови та її знанням, відібравши у феноменології привілей тлумачити окремих дискурс як адекватну субстанцію мови взагалі. Проте семіологічній школі теж не бракує хибних тлумачень конститутивності сенсу, наприклад, це та помилка, що доступ до сенсу через семантику є надлишковим, таким, що збиває з пантелику. Показово, що джерело цього упередження випливає з тотожності мови та семіологічного поняття коду (с. 154). Надалі з цього випливає відсутність потреби у спільноті комунікації, адже якщо знак є довільним чи позареферентним, тоді (а) неможливо довести, що всі ситуації досвіду повинні бути омовлені, та (б) ідеї автономно творять реальність, перетворюючи семіологічну доктрину на всемогутню ідеологію¹. Отож мові-жесту семіологія висуває альтернативу у вигляді ідеологічної мови, автономної щодо її носіїв, статус яких взагалі залишається невизначеним.

Розглядаючи ускладнення, що постали перед семіологічною філософією (зокрема, перед структурною антропологією), авторка звертає увагу

¹ Авторка чудово ілюструє цей парадокс таким прикладом: «Якби не було слова «хоробрість», вважає семіолог, не було б і концепту, ідеї хоробрості... якби ми не мали цих слів, ми не мали б цих ідей; якби ми не мали цих ідей, ми не мали б цього досвіду речей і цього світу» (с. 171).

на те, що семіологи «зовсім не цікавилися ні лінгвістикою, ні аналізом мовлення. Вирішивши, що квінтесенцією лінгвістики є фонологія, Леві-Строс, а за ним і Лакан втратили з поля зору той факт, що структурним в лінгвістиці є синтаксис, а не морфологія» (с. 223). Філософія мови, таким чином, повертається у метафізичній обгортці, але з новим «акустичним» пафосом. Як наслідок ментальне, ототоженне з об'єктивним розумом інституцій, було витлумачене не соціально, а лише формально. Боротьба з нею, що ведеться зусиллями самої семіології за допомоги методу деконструкції Жака Деріда, уможлиблюється як подвоєння метафізичної мови, заміщення універсального через його подрібнення, зрештою шляхом діалектичної симуляції значень мовних одиниць.

Великою перевагою рецензованого видання є дослідження такого маловідомого для читача аспекту історії французької традиції, як рецепція аналітичної філософії, зокрема поглядів Жака Бувреса, Венсана Декомба, Паскаля Анжель, Сандри Ложье та ін. Спільною для них є послідовна критика не лише так званої континентальної традиції, а й перш за все нині популярної ідеї синтезу традицій, за якою неважко помітити прагнення послабити аргументаційне поле на користь афористичної парадигмальної еkleктики. У перспективі цей тренд обертається, з одного боку, відродженням психологізму у філософії свідомості (м'якою версією якого є психолінгвістика), а з іншого – натуралізацією розуму.

Альтернативою такого подвоєння є запропонований Декомбом підхід. Він докладно аналізує рефлексійні моделі свідомості з метою її голістичного переформатування. При цьому, будучи неканонічним вітгенштайніанцем, він спирається на граматичний метод і за його допомоги прочитує соціальне як практичне/об'єктивне та як безпосереднє/політичне. Показово, що критика Декомбом суб'єктивістської мови водночас відіграє роль пояснення та обґрунтування інтенційних, «психологічних дієслів», тобто словника, в якому порядок мовлення відображає порядок інституційованих (а тому загальнообов'язкових для всіх, хто розуміє цю мову) значень. Таким чином, мислителя цікавить вже не композиція слів у фразі як умова їх осмисленості, а радше соціально-конститутивна сила витлумачення висловлювань. З цих міркувань випливає, що самосвідомість та ідентичність завжди вписані у простір соціальної взаємодії, яка нормативно закріплена у мові.

Не менш цікавим розділом монографії є розділ, присвячений проблемі перекладу, тлом для якої є інтелектуальна напруга між лінгвістичним партикуляризмом, репрезентованим «Словником» за редакцією Барбари Касен, та лінгвістичним універсалізмом Марка Крепона. Авторка зосереджується на вивченні аргументів саме другої позиції, позаяк підхід Касен є звичним для французької думки і ще більше потурає її замкнутості на собі. Редукціонізму до національної мови як чинника тотожності ідентичності та культурного месіанізму Крепон протиставляє ідею відкритості до власної мовної «іншості» у перекладі, який він розуміє як погляд на себе очима

чужого. Побіжно філософ заторкує проблему перекладу як інструменту колонізації однієї культури іншою. Запобіганням такій загрозі, вважає він, є відмова від сегрегації національних обіжних мов на користь інтеріоризації мови у мову не на рівні спільнот, а на рівні індивідів (перекладачів, митців, вчених). Очікуваним наслідком цього процесу може бути не полілінгвічність спільноти, і тим паче не формування загальної елементарної мови на зразок *basic English*, а гетерогенна ідентичність мовців (с. 445). Переклад у цьому розумінні означає не так трафаретну процедуру впізнавання вже знайомого, як розширення міжкультурної взаємодії в усіх соціальних сферах. Зауважу також, що завдяки зусиллям Оксани Йосипенко зацікавлений український читач мав змогу ознайомитися з ідеями сучасної французької філософії і через переклади праць Декомба та Крепона, і завдяки їхнім візитам до Києва (Декомба у 2008 і 2013 роках та Крепона – 2011 року).

Зважаючи на актуальність питань, порушених у книзі пані Йосипенко, вона, поза сумнівом, має викликати інтерес широкого кола вітчизняних інтелектуалів.